

Ivan Kovačević*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
ikovacev@f.bg.ac.rs***Dragana Antonijević***Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
dantonij@f.bg.ac.rs*

Ogled iz antropologije sive ekonomije: ekonomsko ponašanje stanara jedne zgrade na Dorćolu*

Apstrakt: U radu se, uz korišćenje etnografskog metoda posmatranja s učestvovanjem, razmatra studija slučaja ekonomskog ponašanja stanara jedne zgrade u centru Beograda. Spoljašnji pokazatelji potrošnje, kao i saznanja istraživača o prihodima izvesnog broja stanara, ukazivali su na zaključak o znatnom udelu sive ekonomije u prihodovnoj strani posmatranih domaćinstava. Namera rada je da, u okviru ovde tek skicirane "antropologije neformalnog prihodovanja", ukaže na manjkavosti zvaničnih statističkih podataka o prihodima građana na osnovu kojih se prave procene visine standarda, ostavljajući van statistike i zvaničnih saznanja veliku oblast neformalnih oblika prihodovanja koji znatnom broju građana u Srbiji omogućava lakše preživljavanje i bolji materijalni položaj od zvaničnih procena. Takođe, jedna od namera rada bila je da, povezujući sivu ekonomiju i političko ponašanje građana, ukaže na činjenicu da je u poslednje dve decenije bunt građana u Srbiji uvek bio motivisan političkim a ne ekonomskim razlozima, što bi se dalo očekivati s obzirom na, u javnom diskursu, često isticanu katastrofalnu ekonomsku situaciju u zemlji.

Ključne reči: siva ekonomija, oblici neformalnog prihodovanja, ekonomski mikrosistemi, studija slučaja, posmatranje s učestvovanjem, Beograd

Uvod

Teorijsko konstituisanje i akademsko etabliranje "antropologije potrošnje" (v. Erdei 2008) daje osnovu za raznovrsna antropološka istraživanja i interpreta-

* Tekst je rezultat rada na projektu "Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva" (ev. br. 177035) koji u celosti finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

cije rezultata tih istraživanja. Međutim, druga strana potrošnje, a to su prihodi, nije etablirana u posebnu subdisciplinu ekonomske antropologije jer se, pored brojnih silabusa predmeta na univerzitetima pod nazivom "Anthropology of Consumption", ne može pronaći neki značajniji broj onih koji bi se zvali "antropologija prihoda". To, naravno, ne znači da se antropolozi nisu bavili приходima svojih proučavanih, odnosno, da se u okviru ekonomske antropologije nisu vršila istraživanja načina na koji ljudi zarađuju novac, koje su to količine i kako prihodi od tih načina zavise. Na tom polju antropološka istraživanja su se susrela s ekonomijom (politička ekonomija) i ekonomskom sociologijom, često uspostavljajući komplementaran odnos. Poseban odnos antropologija uspostavlja s onom ekonomijom koja se zasniva na statistici, pokazujući sopstvenim istraživanjima koliko statistika i zaključci iz nje izvedeni odstupaju od istraživanjem utvrđenih činjenica i samoopažajućeg života. Posebna veza sa političkom antropologijom uspostavlja se kada politički diskursi bivaju zasnovani na ekonomskim analizama koje se, pak, zasnivaju na statističkim podacima. Polje ne kome antropološka istraživanja najočiglednije pokazuju ulogu i značaj ekonomske antropologije jeste zona onoga što se različito naziva: siva ekonomija, neformalna ekonomija, neformalni sektor, podzemna ekonomija, neregularna ekonomija, socijalna ekonomija itd.¹ Makroekonomija, bazirana na statistici, pokušava čarolijom ukrštanja podataka da utvrdi obim neformalne ekonomije.² Magija brojeva se očigledno pokazuje magijom kada se pročitaju početne procene da je obim sive ekonomije između 20 i 40 procenata. Širokim rasponom tih brojeva barataju ekonomisti, statističari, novinari, publicisti, političari... Ali različitost metoda kojima se pokušava statistički utvrditi obim sive ekonomije i različitost rezultata dobijenih pojedinim metodima koji se baziraju na poređenju prihoda i rashoda na nivou državne statistike, monetarnoj statistici, merenju utrošene električne energije i sl. (metod tražnje za gotovinom, metod fizičkog inputa, DYMIMIC/metod, itd) govore da ni takva istraživanja ne mogu u potpunosti da koriguju paušalne procene koje se kreću čak između 15 i 45 % .

Obično se smatra³ da su intenzivna terenska istraživanja neformalne ekonomije u modernim društvima započeta u Detroitu, odnosno na Univerzitetu

¹ Uz svest da različiti nazivi imaju različite konotacije, a smatrajući da je denotativni nivo značenja relevantniji za naučna istraživanja, nećemo ulaziti u (ne)opravdanost bilo kog od navedenih naziva. Važno je da naši čitaoci znaju o čemu se radi.

² Postoji razlika između istraživanja koja su inspirisana sociološko-antropološkim pristupom začetim u detroitskim istraživanjima početkom 70-ih godina prošlog veka (Smith 1987) i onih koja se isključivo zasnivaju na državnoj statistici (Schneider 2000).

³ Na primer M. Estelle Smith je, u reprezentativnom zborniku o ekonomskoj antropologiji, dajući pregled istraživanja neformalne ekonomije, početke takvih istraživanja u Americi locirala u Detroit pominjući upravo Fermanovo istraživanje iz 1973 (Estelle Smith 1989, 297). Sasvim je drugačije sa pojmom neformalnog sektora za koji se smatra

Mičigen u En Arboru, gde su ih inicirali i sporovodili Luis Ferman, Rik Tompson i saradnici (Gaughan and Ferman 1987, 21). U tim projektima je tokom 1975. godine učestvovala hrvatska etnološkinja Olga Supek Zupan koja je u časopisu "Narodna umjetnost" sažeto opisala osnovne faze istraživanja neformalne ekonomije u kome je učestvovala. Tema istraživanja je bila neformalna ekonomija posmatrana kao reakcija na gubitak zaposlenja u Detroitu. Istraživanje kojim je rukovodio Luis Ferman zasnivalo se na terenskom radu koji su obavljali studenti postdiplomskih studija. Istraživači su posle obuke prošli kroz proces adaptacije u lokalnu zajednicu i potom, tokom tri meseca, sakupljali podatke o neformalnoj ekonomiji u okruženju sa kojim je bilo neophodno uspostaviti prisne odnose (Supek Zupan 1977, 71-72).

Potrebno je napomenuti da ovo istraživanje ne zamenjuje proučavanje porodičnog budžeta, koje ima dugu tradiciju u sociologiji,⁴ i koje se zasniva na detaljnom merenju porodičnog prihoda i stvarnih i dokumentovanih rashoda. Takva istraživanja imaju različiti kvalitet i kvantitet rezultata u zavisnosti od toga da li je primenjena klasična anketa, koja omogućava veliki broj ispitanih porodica, ali najčešće ostavlja van fokusa neformalnu ekonomiju; ili sistematsko istraživanje, koje daje pouzdanije informacije o svim oblicima prihoda i rashoda, ali na daleko manjem broju proučavanih.

Ovo istraživanje neformalne ekonomije nema ambiciju da bude zamena makroekonomskoj statistici bez obzira što se antropološkim ispitivanjima mikrosistema mogu utvrditi i kvantitativni odnosi. Takođe, nije usmereno ni na preciznu analizu kućnog budžeta. Njegov cilj je drugačiji i sastoji se u nameri da pokaže kako nastaje i koliki je razmak između prihoda koje država može da evidentira i onih koji se stvarno realizuju u pojedinim slučajevima i, približavajući se političkoj antropologiji, da utvrdi kako to povećano zadovoljenje potreba, kroz povećanu potrošnju, utiče na sveukupne stavove i delanje građana.

Studija slučaja: ekonomsko ponašanje stanara jedne zgrade

Naš metodološki postupak je, sticajem okolnosti, nešto drugačiji. Istraživač koga smo poznavali od ranije, i koji je tokom studija učestvovao u više terenskih istraživanja iz različitih društvenih nauka, preselio se u zgradu koja se nalazi u centru starog urbanog jezgra Beograda (Dorćol). Po preselje-

da je generisan u istraživanju načina prihodovanja u gradu u Gani, takođe iz 1973. godine (Sethuraman 1977; Portes and Sassen-Kobb 1987).

⁴ Istraživanje porodičnog budžeta je u samim temeljima sociologije. Naročito se takvim smatra Le Plejovo istraživanje 36 porodičnih budžeta u delu "Evropski radnici" iz 1855. godine (Zimmerman 1928).

nju i brzom upoznavanju sa komšijama, u sasvim neformalnom razgovoru, ponudio nam je da sačini "anatomiju" svog novog susedstva sa idejom da posluži istraživanju komšijskih odnosa. Na našu primedbu da su komšijski odnosi na Dorćolu već bili predmet jednog magistarskog rada na Odeljenju za etnologiju⁵ i da je bolje usmeriti pažnju na nešto drugo, došli smo do zajedničke ideje da to bude neformalna ekonomija. Prilikom saopštavanja početnih utisaka i prvih saznanja uočeno je da postoji veza prihoda nastalih u sivoj ekonomiji i potrošnje, što je ukazalo na to da je neophodno posmatrati i potrošnju, pri čemu je bilo jasno da se u registrovanju podataka mora zadržati na onoj potrošnji koja je dostupna spoljnom posmatranju.

Sama zgrada u kojoj je stanovao ima 10 stanova. Šest stanova su trosobni stanovi veće kvadrature, tj. od 80 i 90 kvadratnih metara, dva dvosobna stana su manja i imaju oko 50 kvadrata, i dva stana su garsonjere koje imaju ispod 20 kvadrata. Svih deset stanova u zgradi ima deset različitih vlasnika. U pet stanova žive vlasnici, a u ostalih pet stanari i to dva nosioca stanarskog prava i tri stanara kojima vlasnici izdaju stanove. Prema tome, naš istraživač je posmatrao 15 domaćinstava od koji se deset nalazilo u njegovoj neposrednoj blizini dok je o ostalih 5 vlasnika informacije dobijao od njihovih stanara ili od njih samih kada su se pojavljivali u zgradi u vezi nekih zajedničkih poslova (skupština stanara, pitanje održavanja zgrade itd). Zgrada je sazidana pre Drugog svetskog rata i imala je tada 6 stanova veće kvadrature. Adaptacijama i dogradnjama stvorena su još 4 stana. Od predratnih vlasnika vlasništvo nad dva veća i jednim manjim stanom su zadržali naslednici, dok su do ostala četiri veća stana vlasnici došli na razne načine – kupovinom od prvih vlasnika ili njihovih naslednika i otkupom nacionalizovanih stanova. Sadašnji vlasnici manjih stanova su, kako je već pomenuto, stanove stekli adaptacijama i dogradnjom.

Dogovor s istraživačem je bio da nam tokom dve godine, koristeći se etnografskom metodom posmatranja s učestvovanjem i nestrukturiranim razgovorom,⁶ povremeno saopštava podatke do kojih je došao i koje ćemo beležiti, a da tokom treće godine napiše detaljan izveštaj koji će obuhvatiti svih 15 domaćinstava koja su bila objekt proučavanja.

Kako je ova vrsta istraživanja posebno osetljiva po pitanju zaštite ispitivanih, na šta je ukazano još prilikom prvih istraživanja u Detroitu gde su istraživači upotrebljavali samo pseudonime kazivača, ulica i firmi, a "osetljive" materijale pohranjivali izvan granica SAD, na Univerzitetu Windsor u Kanadi (Supek Zupan 1977, 72), i mi smo preduzeli određene mere u cilju zaštite ispiti-

⁵ Magistarski rad Gordane Ljuboje "Susedski odnosi na Dorćolu" odbranjen je 1984. godine na Odeljenju za etnologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

⁶ Potrebno je napomenuti da naš istraživač nije svojim ispitanicima rekao svrhu svog "raspitivanja" i da su stoga bila ograničena na komšijske razgovore u kojima su mu pričali o svojim prihodima i o prihodima drugih komšija.

vanih. Pored poznanstva s našim istraživačem, a prema dogovoru s njim, on nam nije saopštio tačnu adresu na kojoj se nalazi zgrada u kojoj je stanovao. Vlasnike i stanare je obeležio brojevima i to vlasnike sa V1-V10, a stanare sa S1 do S5 i podatke nam saopštavao na taj način. Tokom nepune dve godine koliko nam je usmeno dostavljao podatke naš istraživač je sakupio podatke koji se odnose na sva domaćinstva, s tim što su podaci za dva ili tri fragmentarni.

Na žalost, naš istraživač se tokom druge godine življenja u istraživanoj zgradi razboleo i posle kratke bolesti 2011. godine preminuo.⁷ Sva građa kojom raspolažemo je prezentirana u tekstu koji sledi, a da li je dovoljna za izvođenje zaključaka do kojih smo došli analizom te građe prosudiće čitaoci.

Građu smo grupisali prema oblicima učešća u neformalnoj ekonomiji smatrajući da bi bilo nesvršishodno navoditi podatke o svakom objektu istraživanja ponaosob, budući da bi to dovelo do ponavljanja koja bi opteretila tekst. Građa izneta u sedam odeljaka je praćena kontekstualizacijom svake posebne forme učešća u neformalnoj ekonomiji.

"Gastarbajter u papučama" ili novi oblik "rada u inostranstvu"

I pored ranijih oblika komunikacije koji su stvarali mogućnost za nedisllocirano obavljanje poslova i ostvarivanje zarada u inostranstvu ostajući u zemlji porekla, dve decenije razvoja interneta su u potpunosti uspostavile brzo i efikasno odvijanje ovih delatnosti, kao i njihovo naplaćivanje koje nije podložno domicilnom oporezivanju. Radi se o intelektualnim uslugama koje se obavljaju u mestu stanovanja tj. u zemlji stanovanja, proizvod te delatnosti se internetom prosleđuje poslodavcu koji isplatu vrši u svojoj zemlji gde zarada podleže oporezivanju u zemlji isplate. Izvršilac posla čistu zaradu stiće putem bankarske transakcije ili lično podiže i koristi u punom iznosu. Primer koji može poslužiti za ilustraciju ove vrste delatnosti je industrijski dizajn, budući da se dizajn određenog proizvoda može uraditi bilo gde i proslediti poručiocu. Takva mogućnost je, potencijalno, postojala još od izuma pošte i dizajna, pa ipak je postala aktuelna tek s etabliranjem internet komunikacije budući da se preko interneta ostvaruju potražnja i oglašavanje na koje je moguće brzo reagovati, što je ranije, usled relativno stacionarnih formi oglašavanja, bilo moguće samo korisnicima dostupnih sredstava informisanja npr. štampa i slično. Tako na primer, putem interneta arhitekta može reagovati na mnogo veći broj konkursa nego ranije, programer razviti tražene kompjuterske programe, vršiti usluge u okviru raznih oblika internet komunikacije itd.⁸

⁷ Poštujući njegovu želju da bude samo posmatrač/informant i da se njegovo ime ne javlja u naučnoj obradi građe, ostaće anonimn.

⁸ Primer za koji znamo kanalom FOAF ("friend of a friend" je neformalni, neproverljivi i relativno nepouzdan kanal informisanja) jeste servisiranje sajtova koje se

U istraživanoj zgradi jedan od učesnika u neregistrovanoj ekonomiji je projektant koji već uhodano učestvuje u projektima niskogradnje za strane poručioce. Visinu prihoda ostvarenih kroz ovu delatnost nije bilo moguće utvrditi. Međutim, moguće je okvirno utvrđivanje prihoda u domaćinstvu. Vlasnik stana je zaposlen u državnoj ustanovi gde mesečna plata ne doseže mnogo preko 500 Eu, dok je supruga administrativni radnik, takođe u državnoj službi, sa platom manjom od 1.000 Eu. Kada se taj prihod uporedi s opažljivom potrošnjom vidi se da postoji znatna dopuna prihoda. Naime, porodica je kupila dva nova automobila u poslednjih 5 godina čija je cena oko 25.000 Eu po automobilu, izvršila temeljno renoviranje stana u vrednosti još jednog automobila⁹, što bi govorilo o uštedi od 75.000 evra za 5 godina ili 15.000 Eu godišnje. U trenutku kada je godišnji prihod ispod 20.000 Eu i kada se tome doda da porodici sačinjavaju i dva deteta koja se školuju, ispalo bi da je život te porodice moguć sa godišnjim prihodom manjim od 5.000 Eu što je iznos koji jedva da pokriva njihova dva redovna odlaska godišnje u inostranstvo (letovanje i zimovanje). Percipirana kupovina prehrambenih i odevnih proizvoda govori o kupovini skupih predmeta i potpunom odsustvu štedljivosti i traganja za jeftinijim mogućnostima. Prema tome, samo na potrošnji koja je bila vidljiva našem posmatraču uočava se razlika između prihoda realizovanih u redovnom zaposlenju i potrošenog novca, što govori o znatnom dopunskom prihodu. Taj prihod, bez obzira na njegovu moguću zakonsku regulisanost i uz pretpostavku da je u zemlji odakle je naručilac posla sve urađeno po tamošnjim zakonima i poreskim propisima, nedostupan je bilo kakvoj statistici, pogotovo što se zarada može uneti u zemlju u efektivnom novcu bez bankarske transakcije ili trošiti internet kupovinom tj. skidanjem sa računa u bilo kojoj stranoj banci.

Na primeru "gastarbajtera u papučama" uočava se još jedna velika "rupa" u procenjivanju prihoda i standarda stanovništva koji iz tih prihoda proizlazi. Naime, reč je o mogućnostima plaćanja raznim oblicima koji ne uključuju domaće bankarske institucije i time ne podleže nikakvoj statistici o prihodima stanovništva. Zahvaljujući bankarskoj prirodi klasičnih gastarbajterskih "doznaka" praćen je taj deo unosa novca u zemlju, što nije bilo, niti je moguće s unosom robe koji je tokom više decenija bio na povoljnijem režimu carina za gastarbajtere nego za građane sa boravkom u zemlji. I tada i sada ona količina novca koju ga-

obavlja sa sopstvenog kompjutera i u sopstvenom stanu, dok se naplata realizuje u inostranstvu.

⁹ Vredi napomenuti da je ceo proces renoviranja stana rađen u režiji neregistrovanog građevinskog preduzimača i da je sav rad obavljen "na crno" a porez plaćen samo za robu koja je nabavljena u regularnim trgovinama građevinskog materijala i ostale robe potrebne za renoviranje prostorija.

starbajter lično unese u zemlju, prilikom dolaska na odmor ili za Božićne/Uskršnje praznike, je nepoznata iako predstavlja dodatnu osnovu za potrošnju.

"Gastarbajter u papučama" može novac od svog posla preuzimati lično u inostranstvu ili u zemlji ukoliko ga inopartner donosi radi izbegavanja poreza u svojoj zemlji ili pranja novca. Čak i kada se troši u inostranstvu, što se i događa u posmatranom slučaju, gde porodica ide na zimovanje van zemlje, taj novac utiče na ukupni potrošački kapacitet jer se "preostali" novac usmerava na drugu potrošnju.

Osim ove dve vrste gastarbajtera sa stabilnim mestom boravka, u zemlji ili u inostranstvu, postoji još jedna novija vrsta gastarbajtera nastala ulaskom Srbije u Šengenski bezvizni režim.¹⁰ Naime, praktično od 2010. godine, tromesečni boravak u inostranstvu dozvoljen ovim režimom koristi se za rad "na crno", a ušteđevina se u gotovom novcu unosi u zemlju. Pojava se najpre raširila u onim krajevima Srbije iz kojih je najviše klasičnih gastarbajtera stacioniranih u inostranstvu jer oni mogu svojim rođacima, komšijama i slično da nađu kratkotrajne poslove "na crno".¹¹ Pojava je vrlo brzo zahvatila i ostale delove zemlje, a posebno je zastupljena u nekim manjinskim grupama (v. Banić Grubišić 2011).

Advokat: zakonski belo – prihodovno sivo

U posmatranoj zgradi se u jednom stanu nalazi advokatska kancelarija. Advokat, čija je kancelarija, istovremeno je i vlasnik stana. Sudeći prema broju zaposlenih kancelarija dobro posluje, a među zaposlenima je i sin advokata. Kancelarija, uz vlasnika, zapošljava tri stalna i još jednog do dva povremena saradnika. Stalne saradnike je kao takve okarakterisao naš posmatrač budući da redovno dolaze na posao u okviru određenog radnog vremena. O finansijskim odnosima unutar porodice ne može se ništa zaključivati, ali što se tiče ostala dva saradnika sasvim se osnovano može pretpostaviti da se radi o plaćenim službenicima. Posredni pokazatelji prihoda i standarda su dva nova automobila, kupljena u posmatranom periodu, koje voze advokat i njegov sin i

¹⁰ Savet Ministara Evropske unije je 30. novembra 2009. doneo odluku o stavljanju Srbije na "belu" šengensku listu. Odluka se primenjuje od 19. decembra 2009.

¹¹ Potvrdu o relativnoj masovnosti ove pojave dobili smo u toku terenskog istraživačkog rada u Kučevu i Velikom Gradištu (s okolinim selima) na leto 2011. i 2012. godine u okviru projekta "Ni tamo ni ovde – kulturni identitet gastarbajterske populacije". Istočna Srbija jeste regija s izuzetno velikim brojem gastarbajtera. Članovi njihovih porodica i/ili šire rodbine, koji su ostali da žive u Srbiji, po sopstvenom priznanju kad god mogu ili im se ukaže prilika odlaze kod rođaka u inostranstvo i, koristeći Šengenski bezvizni režim, tri meseca borave i rade "na crno" da bi poboljšali svoj materijalni položaj i standard ili, pak, stekli dodatna sredstva za ulaganje u postojeće poslove u zemlji, dovršetak kuće i slično.

koji su u trenutku kupovine po proceni koštali 20.000 i 15.000 Eu. Posmatrač nije saznao da li se kancelarija bavi nekim specifičnim delom prava, ali je uočio da nema mnogo "klasičnih" klijenata, da kancelarija nema čekaonicu koju imaju kancelarije koje rade sa puno klijenata, dok je odlazak u sud redovna pojava u toku dana svih zaposlenih u kancelariji. Podatak koji je zakode zabeležen, a odnosi se na nekoliko viđenja zaposlenih u Privrednom sudu, što uz pomenuto odsustvo većeg broja klijenata govori da se kancelarija najverovatnije bavi privrednim pravom. Ipak, to nam ne može ništa reći o prihodima, te je samo moguće konstatovati potrošnju koja se odnosi na troškove dvoje zaposlenih van porodice i kupovinu automobila. Takođe, prostorije u kojima se nalazi advokatska kancelarija su renovirane, a vidljiva cena renoviranja prema proceni posmatrača je do 5.000 Eu.

Na osnovu postojećeg poreskog sistema nije moguće ustanoviti prihodovnu stranu poslovanja advokatske kancelarije zbog čega prihod ostaje van bilo kakvog statističkog praćenja. Pokušaj države da uvede nadzor nad prihodima advokata neslavno se završio. Naime, uvedeni propis o fiskalnim kasama, koje je trebalo da precizno utvrde svaki advokatski honorar, stavljen je van snage posle štrajka advokata¹². Samo dve profesije su ostale bez fiskalnih kasa i tačnog uvida u prihod – advokati i taksisti. Jedini razlog povlačenju države pred ove dve profesije je njihova moć blokade izuzetno važnih tokova društvenog života – saobraćaja i pravosuđa. Poreska obaveza advokata se i dalje zasniva na "paušalu" koji nije sameren prihodu pojedinog advokata ili kancelarije. "Paušal", koji praktično predstavlja taksu za obavljanje advokatske prakse, ostavlja van statističke obrade stvarni prihod preko 7.000 advokata i njihovih kancelarija.

Druga profesija koja je štrajkom i blokadom izbegla uvođenje fiskalnih kasa su taksisti. Više puta su blokirali saobraćaj što je dovelo do odustajanja države od utvrđivanja iznosa zarade i naplaćivanja poreza. I taksisti su ostali u režimu paušala tj. neke vrste takse za obavljanje delatnosti. Protesti taksista i blokada grada nisu sprečavani sredstvima pravne države. Nasilno sprečavanje blokade ulica vršeno je u doba režima Slobodana Miloševića i imalo je svoju političku cenu koju postpetooktobarska vlast očito nije želela da plati odustajući od doslednog sprovođenja proklamovane politike naplate poreza

¹² Štrajk advokata se odigrao u više navrata 9-11. novembra 2009. godine, pa potom 28. februara i 1-2. marta 2011. godine kojim su protestovali protiv donošenja zakona o advokaturi i uvođenja fiskalnih kasa. Svi propisi koji to predviđaju su povučeni ili je njihova primena odložena. Advokati su štrajkovali jedan dan 12. juna 2012. godine usled cehovske solidarnosti s advokatom koji je napadnut u svojoj kancelariji. Iako je povod bio sasvim druge vrste, i ovog puta je demonstrirana jedinstvenost esnafa koja se može, u slučaju potrebe, primeniti i na druge povode.

prema prihodu. Samo u Beogradu ima oko 7.500 registrovanih taksista, a prema procena taksi udruženja i još oko 2.500 neregistrovanih taksista. Prema Agenciji za privredne registre u Srbiji ima 16.500 registrovanih taksista.¹³ U odnosu na broj stanovnika, broj od skoro 25.000 paušalaca (advokati i taksisti) iznosi tek 3 promila, ali kada se računa da se radi i o njihovim domaćinstvima čija potrošnja nadilazi prihode koji se daju statistički pratiti, tu se procenat samo s ove dve kategorije penje na 1% stanovnika.

Građevinski preduzimač: malo sivo – malo belo

Jedan od vlasnika stanova je izvođač radova vezanih za električnu energiju tj. električar. Radnu karijeru je započeo u društvenoj firmi, da bi je nastavio u privatizovanom preduzeću koje je obavljalo građevinske radove posebno u oblasti elektrike. Već za vreme zaposlenja u tim firmama uveliko je razradio sopstveni "biznis" izvođeci elektroinstalacije u stanovima, lokalima i zgradama. Već tada je imao jedan broj radnika koje je angažovao po dobijanju nekog posla. Izašavši iz firme u kojoj je radio desetak godina otvorio je sopstveno preduzeće. Ta firma obavlja jedan broj radova koji se naplaćuju preko računa i ima jedan manji broj radnika koji su prijavljeni. Ipak, veći broj poslova obavlja tako što ih naplaćuje u gotovini i angažuje dodatne radnike koji nisu prijavljeni. Porez plaća u okviru prometa obavljenog preko računa, a doprinose za manji broj prijavljenih radnika. Na osnovu iskaza koji je zabeležio istraživač, odnos prijavljenog i neprijavljenog prihoda je 1 prema 10. Bilo koju cifru koja bi omogućila da se ustanovi obim neoporezovanog prihoda nije bilo moguće saznati.

Ovaj vlasnik stana je prošao kroz dve faze neformalne ekonomije: prvu, gde je pored zaposlenja obavljao poslove van radnog vremena, za vreme vikenda, bolovanja, godišnjeg odmora itd, i drugu, gde se "siva boja" njegove delatnosti iskazuje u sklapanju poslova koji se ne realizuju kroz zvanične načine plaćanja. Klasična siva ekonomija u obe faze čine ovog vlasnika stana i njegovo domaćinstvo još jednim od onih čiji prihodi prevazilaze zvanično iskazane sume kroz platu "direktora" firme (tj. njegovu zaradu) i platu supruge koja radi kao administrativni radnik u zdravstvu.

Građevinski preduzimači ili majstori koji preuzimaju organizaciju posla kao i svi ostali majstori u odražavanju ili renoviranju stanova su tokom posmatranog perioda bili veoma prisutni u posmatranoj zgradi. Od deset stanova

¹³ R.V. Bibić, "Polovina taksista ne plaća porez", *Danas* 4. 02. 2013. Paušal koji plaćaju je oko 100 Eu mesečno, a prema proceni na broj registrovanih taksista treba dodati još 30% "divljih".

u devet je vršeno renoviranje tokom poslednjih pet godina,¹⁴ od kojih se 4 mogu smatrati potpunim, a 5 delimičnim renoviranjem. Osim toga, zgrada je izvršila renoviranje zajedničkih prostorija. Sva renoviranja su radili "privatni" majstori ili preduzimači tj. nijedno nije radila registrovana firma i kroz zgradu je prošlo više desetina majstora koji rade samostalno ili preduzimača koji su pogađali poslove u celini.

Vlasnik stana koji se bavi građevinom i električnim instalacijama, baveći se većim poslovima, nije učestvovao u izvršenju radova na stanovima ostalih vlasnika u zgradi niti, osim finansijski, u renoviranju zajedničkih prostorija.

Penzioneri: siva kosa i crni dani

U dva stana stanuju penzioneri, ali ni jedan od njih nije vlasnik stana već imaju status nosioca stanarskog prava na stan koji je u privatnom vlasništvu. Jedan od penzionera je oženjen i žena mu je zaposlena kao radnica u firmi. Zaposlenje je stabilno i mada je plata relativno niska¹⁵, uspevaju da sasvim skromno žive od ta dva prihoda. Drugi penzioner prihode dopunjuje sakupljanjem sekundarnih sirovina (papir i staklo) i njihovom prodajom. Naš istraživač je imao priliku da vidi oba stana koja su u prilično ruiniranom stanju što govori da ne postoje sredstva ni za minimalno održavanje.

Čak ni u slučaju penzionera potrošnja se ne zasniva uvek samo na statistički poznatom prihodu – penziji. Teškoća preživljavanja sa niskom penzijom je naterala jednog od dva penzionera iz zgrade da se bavi dopunom svog kućnog budžeta putem sakupljanja i prodaje sekundarnih sirovina. On ne pripada klasičnim profesionalnim sakupljačima sekundarnih sirovina koji se prema mestu sakupljanja dele na one koji to čine iz uličnih kontejnera,¹⁶ i one koji rade na gradskim deponijama. Naš istraživač ga nije video da to čini iz kontejnera već da papir i flaše sakuplja na ulici ili u blizini trgovačkih radnji, kao i da ih dobija od nekih poznanika. S obzirom na oskudno odevanje i u zimskim mesecima, minimalnu nabavku hrane i sve što je bilo vidljivo našem istraživaču, može se

¹⁴ Za vreme boravka našeg istraživača u zgradi izvršeno je četiri renoviranja stanova i renoviranje zajedničkih prostorija, a za ostala renoviranja koja su se odigrala u prethodnih nekoliko godina saznao je od ostalih stanara.

¹⁵ Na nisku platu, bez navođenja iznosa, našem istraživaču se žalio njen muž.

¹⁶ Ovaj vid sakupljanja sekundarnih sirovina zavisi od tehnike odlaganja đubreta u samom gradu. Zamena kontejnera započeta u centralnim gradskim zonama Beograda 2011. godine će, kada bude dovršena, u potpunosti promeniti aktivnost sakupljača sekundarnih sirovina jer novi kontejneri to ne omogućuju. Otvori na njima su mali i njihova unutrašnjost, duboko ukopana u zemlju, je nedostupna. To znači da će se povećati broj sakupljača na deponijama gde se dovozi đubre iz kontejnera, ali i da će izuzetno mali otvor za odlaganje smeća povećati smeće odloženo pored kontejnera i ponovo oživeti sakupljačke "patrole".

zaključiti da taj penzioner ima sasvim malu penziju. Budući da su se minimalne penzije u Srbiji kretale oko 100 Eu, a prosečne bile tek dva puta veće, može se pretpostaviti da mesečna zarada stečena sakupljanjem sekundarnih sirovina, čak i da nije veća od nekoliko hiljada dinara, predstavlja uvećanje za oko jednu petinu.

Nešto drugačiji slučaj je sa trećim penzionerom, vlasnikom stana u kojem stanuje jedan od dva prethodno pomenuta penzionera u svojstvu nosioca starnarskog prava. Vlasnik tog stana živi na drugom mestu. On i žena imaju relativno visoke penzije, budući da su pre penzionisanja bili zaposleni na solidno plaćenim mestima, u visokom školstvu i privredi. Naš informant je sasvim siguran da nemaju nikakav dodatni posao koji bi donosio prihod, ali je saznao da su u posmatranom periodu prodali neku nekretninu. Prema relativno pouzdanim iskazima stanara u njegovom stanu, ta nekretnina je veći dvoiposoban stan u nekom naselju koji su prodali za 80.000 Eu. Promet nekretnina spada u poreski regulisane ekonomske aktivnosti i on je u pomenutoj prodaji sigurno obavljen, ali taj novac, bez obzira no to što je plaćen porez na promet, ne ulazi u statističku obradu prihoda građana. Penzionerski bračni par je taj novac mogao da uloži u banku ili da ga drži "u slamarci" i u oba slučaja troši ukoliko ima potrebe za potrošnjom koja prevazilazi dve natprosečne penzije.

Materijalna situacija oba penzionerska domaćinstva pokazuje da domaćinstvo sa dva člana, pri čemu jedan još nije penzioner, živi na ivici siromaštva, dok se za penzionera koji živi sam može reći da živi u bedi i da mu dopunski prihod samo malo umanjuje teškoću preživljavanja. Iako na prvi pogled sakupljanje sekundarnih sirovina izgleda dostupno, ono, slično prošnji, nije lako izvodljivo i nije dovoljno penzioneru koji živi na ivici egzistencije da odluči da počne da pretura po kontejnerima ili da prosi na ulici. Čak i kada neko, prinuđen nemaštinom, odstupi od pravila po kojima je živio (higijenska, moralna i drugo) nije sigurno da će time poboljšati svoj materijalni položaj. Oba ova vida "prijehodovanja" su pod kontrolom organizovanih grupa koje kontrolišu sakupljanje sirovina ili nadgledaju i "štite" prosjake koji za njih rade. Pridošlica u ovim poslovima će se suočiti sa zauzetom teritorijom gde su postavljeni prosjaci ili sa dinamikom obilaska kontejnera koja mu neće ostaviti skoro ništa u njima. Stoga je i penzioner iz posmatrane zgrade papir i staklo sakupljao kružeći ulicama u blizini mesta stanovanja, očekujući "slučajne nalaze" ili dobijajući ih od prijatelja i poznanika koji su mu ih ciljano čuvali i davali. U ovom slučaju prihod od sakupljanja sekundarnih sirovina skoro da ne zavisi od vremena angažovanja na tom poslu s obzirom na to da organizovane grupe sprečavaju "novog" sakupljača, a koju će količinu sakupiti i prodati daleko više zavisi od samilosti komšija i poznanika koji će njemu davati stare novine i flaše, nego od njegove količine rada koji ulaže i spremnosti da se bavi sakupljanjem sekundarnih sirovina.

Treći penzioner, vlasnik stana, spada u onu grupu građana koja je, imajući višak stambenog prostora u odnosu na potrebe stanovanja, ostvarila znatan prihod na tržištu nekretnina na kome je cena kvadratnog metra među najskupljim u Evropi. Taj prihod je konačan, jer taj bračni par prema našim saznanjima ne poseduje još nekretnina. Novac od prodaje stana se može sukcesivno koristiti za potrošnju, što nije nemoguće s obzirom na godine starosti aktera, ali se može delimično ili čak i u celini oplodavati ulaganjem u banku i time sticati redovni dopunski prihod.

Izdavanje stanova – siva zona prihodovanja

Od deset vlasnika stanova u zgradi, pet vlasnika prihoduje od izdavanja stanova i to tako što tri vlasnika izdaju stan u zgradi, dok dva vlasnika izdaju stanove koji se nalaze na drugim lokacijama.

Prihodi od izdavanja su veoma različiti i kreću se od minimalnih za izdavanje garsonjere koja je manja od 20 kvadratnih metara do višestruko većih za izdavanja neutvrđenog broja stanova veće kvadrature. Tri vlasnika stanova izdaju više od jednog stana. Nemoguće je proceniti prihod izuzev za dva manja stana koja se nalaze u zgradi. Cena izdavanja garsonjere na tržištu je ispod 200 Eu, a manjeg jednosobnog stana oko 200 Eu tokom više godina unazad, što se uklapa i u cene koje je naš istraživač saznao od stanara koji u njima žive. Prema tome, prihod od izdavanja ova dva stana je relativno mali. Veći prihodi i to od izdavanja velikog trosobnog stana u zgradi i prihodi koje vlasnici ostvaruju izdajući stanove van zgrade nisu bili poznati našem istraživaču. Sve što smo saznali je da jedan od ta dva vlasnika izdaje dva, a drugi tri stana veće kvadrature.

Vlasnik jednog od manjih stanova je zaposlen u privatnoj firmi i uz platu koju ocenjuje kao "srednju" ima na raspolaganju nov automobil firme u kojoj je zaposlen marke "Škoda Fabia" koji vozi već četiri godine, pri čemu mu firma daje nadoknadu za gorivo u određenom iznosu. Kada se izračunaju troškovi kupovine ovog automobila, njegovo redovno održavanje i godišnji troškovi registracije i goriva, korisnik tog automobila bi trošio oko 200 Eu mesečno. Prema tome, ta svota predstavlja neoporezovani i statistički nedostupni deo prihoda koji uvećava njegove prihode i povećava kupovnu moć.

Izdavanje stanova je još od doba socijalizma ostalo van evidencije prihoda pa i van poreskog sistema. Sve vlasti, od socijalističke do danas, davale su prevagu "socijalnoj" naspram "fiskalne" politike. Koliko god je državi stalo da svako prihodovanje građana stavi pod poresko okrilje i od tog prihoduje, davno razrezana stopa od 20% ugovorene kirije nije nikada primenjivana jer bi se kroz prebacivanje tog nameta na zakupca povećala stanarina, a samim tim

pogoršao socijalni položaj svih onih koji nemaju sopstveni stan i moraju da ga iznajmljuju. Čak su i vlade koje su insistirale na obuhvatanju svih delatnosti poreskim sistemom, na uvođenju fiskalnih kasa pa i pomenutim pokušajem da se izvrši fiskalizacija svih profesija, uključujući taksiste, advokate, prodavce na pijacama itd, zastajale su pred uvođenjem ovih prihoda u poreske okvire. U stalnoj političkoj klackalici između punjenja budžeta i ataka na standard većeg broja građana, vlade se nisu odlučivale za uvođenje jake poreske kontrole koja bi trošak prevalile na one čiji položaj ionako nije najbolji. Naime, prema popisu stanovništva u Srbiji 322.000 ljudi žive kao stanari u tuđim stanovima od čega 85.000 u Beogradu, mada se smatra da je taj broj znatno veći. Propisi koji možda idu ka naplati poreza se odnose na obavezu stanodavca da izvrši prijavu boravka stanara, pri čemu policija te prijave, za sada, ne dostavlja poreskoj upravi. Ipak, na taj način je stvorena osnova da se jednog trenutka policijska prijava boravka pretvori u oružje poreske policije.

"Šaneri" ili prodaja odevne robe u stanu – tamno sivo

U jednom od stanova koji se izdaju u zgradi stanar drži prodavnicu specifične garderobe. Radi se o proizvodima od kože – jaknama, pantalonama, tašnama, kapama, čizmama, kaiševima itd. Robu donosi lično iz nekih skladišta gde stiže roba iz Turske ili sa drugih strana. Mušterije dolaze po preporuci, a u usmenim gradskim komunikacijama ta roba se smatra firmiranom i ukradenom zbog čega je tri do četiri puta jevtinija od te "iste" robe u buticima koji prodaju proizvode poznatih marki. Takve radnje se nazivaju "kod šanera" što u žargonu znači da je roba nabavljena krađom u radnjama i to prvenstveno u inostranstvu. Verovanje da se radi o krađenoj firmiranoj robi je toliko jako da je ne može pomutiti ni asortiman brojeva i boja do koga bi se veoma teško došlo pojedinačnim krađama po radnjama ili čak magacinima. Jedno od mit-skih obrazloženja "šanirane" prirode ove odeće je govorilo o krađi kamiona sa robom koja je potom pretovarena i raznim kanalima stigla u Srbiju. Neki poznavaoци ovog posla tvrde da je veći deo robe proizveden u malim radionicama u Srbiji, od okoline Beograda do Novog Pazara, te da se ne radi o robi iz Turske.

Promet koji se ostvaruje u stanu je teško proceniti, jer sve što je naš posmatrač uočio bilo je da kupci dolaze u isto doba dana – uveče, da ih uvek ima dvoje ili troje i da se dešava da za jedno veče dođu i tri-četiri takve grupe kupaca.

Treba napomenuti da je stanar, koji se bavi ovom vrstom neformalne ekonomije, zaposlen u privatnoj firmi sa relativno malom platom koju je u razgovoru s istraživačem okarakterisao kao dovoljnu "za kiriju i hranu".

Klasična siva ekonomija u proizvodnji i prometu odevnih predmeta ima dugu istoriju koja počinje kupovinom i švercom robe iz Trsta još šezdesetih godina prošlog veka. Otvaranje butika u kojima je prodavana roba iz malih i neregistrovanih proizvodnih pogona iz okoline Beograda, i još nekih centara takve proizvodnje kao što su Novi Pazar ili Arilje na primer, obeležilo je poslednju deceniju prošlog veka. Nakon tog perioda, a u trenutku kada su butici fiskalizovani, takva roba se preselila na pijace. Međutim, sa prvim otvaranjem radnji koje prodaju robu poznatih robnih marki stvoren je i lanac "šanera" kod kojih se kupovala roba za koju su kupci verovali da predstavlja krađenu robu u inostranstvu tih istih proizvođača. Neke od takvih "prodavnica" su tokom devedestih držale raznorodnu robu koja je mogla ličiti na nasumično krađene predmete iz italijanskih ili austrijskih butika, da bi, verovatno podstaknute prometom, prešle na puni asortiman brojeva i boja koji se nisu mogli objašnjavati drugačije osim pljačkanjem magacina ili kamiona. Bez obzira da li falsifikati poznatih robnih marki stižu iz Kine, Turske, neke treće zemlje ili radionica po Srbiji, očito je da više od dve decenije od kada su otvorene prve "šanerske prodavnice" po stanovima, ponekad nazivane "show room", pa sve do danas ta vrsta prodaje ima i svoje dobavljače i svoje kupce.

Beli ili nepoznati

Za jednog vlasnika stana i dva stanara nemamo nikakve podatke o prihodima uopšte, pa samim tim ni o prihodima koji bi se ostvarivali van osnovnog zaposlenja.

Jedan stanar živi sa suprugom u većem stanu i sve što je naš posmatrač saznao je da radi na vrlo dobro plaćenom mestu u preduzeću koje odlično posluje, dok o tome da li supruga radi ili ne radi nije uspeo ništa da sazna.

U veoma malom stanu stanuje studentkinja za koju se zna da je u trenutku istraživanja živela od roditeljske pomoći i da nije imala nikakav dopunski prihod. O izvorima prihoda roditelja koji je izražavaju nemamo podatke.

Na kraju, za jednog vlasnika stana, koji ne živi u zgradi, ništa se ne zna o tome ni gde radi ni koliko zarađuje. Jedino se zna da je sklopio ugovor sa stannarima i adaptirao deo potkrovlja koje namerava da pripoji stanu. Cena radova se procenjuje na 15-20.000 Eu.

Završno razmatranje

Sumiranjem podataka, koji su sakupljeni tokom nepune dve godine istraživačevog boravka u zgradi, vidi se da od petnaest ispitanih pojedina-

ca/domaćinstava dva ne učestvuju ni u jednom obliku sive ekonomije i da žive isključivo od prihoda koje ostvaruju aktuelnim i pređašnjim radom, dok za još tri jedinice posmatranja ne postoje pouzdane informacije. Iako za jednog vlasnika stana, koji ne živi u zgradi, znamo da je uložio sredstva u adaptacione radove, to nije dovoljan podatak koji bi dao bilo kakvu osnovu da se zaključi o njegovom učešću u sivoj ekonomiji. Takav zaključak je još manje moguć za roditelje koji žive van Beograda i koji izdržavaju ćerku na studijama. Na osnovu ovog može se zaključiti da 10 posmatranih pojedinaca/domaćinstava u različitom obimu ostvaruju prihode koji su dodatni u odnosu na osnovni statistički ili poreski prepoznatljiv način.

Osim jednog učesnika u sivoj ekonomiji čiji se obim može smatrati veoma malim (penzioner koji sakuplja papir i staklo), ostali učesnici ostvaruju prihode za koje se može pretpostaviti da prelaze, ili čak daleko prelaze prosečnu platu u Srbiji. Iz površnog, spoljašnjeg posmatranja potrošnje sagledava se da je taj prihod od velikog značaja za potrošnju i da omogućava njeno povećanje. To se odnosi na 9 od 15 posmatranih jedinica ili na 60% domaćinstava u zgradi. Prihode kao što su nasledstvo, pomoć rođaka ili prijatelja, kredit, zatim neke subvencije koje stanari mogu imati (zbog male plate, zbog invalidnosti, zbog učešća u ratu, stipendija itd.), ili drugačije načine rešavanja finansijskih obaveza (izbegavanje plaćanja računa) naš istraživač nije konstatovao. U slučaju da su, ipak, zastupljeni neki od takvih prihoda oni bi nesumnjivo uvećali kupovnu moć stanara i još više povećali raspon između registrovanih prihoda i potrošnje.

Svakako da posmatranjem jedne zgrade koja se nalazi u centru glavnog grada nije moguće utvrditi obim sive ekonomije nigde osim u toj samoj zgradi. To nama i nije bio cilj. Mi smo želeli da pokažemo kako prihodi iz sive zone u znatnom broju posmatranih slučajeva povećavaju kupovnu moć posmatranih pojedinaca/domaćinstava i bitno podižu standard. Na taj način dolazimo do razmatranja čestih predstava o ekonomskom stanju u Srbiji i na tome izvedenih zaključaka o životnom standardu stanovništva. Često se u stavovima najrazličitijih kategorija stanovnika, od običnih građana preko raznih učesnika u javnim diskursima do političara koji nastoje da stvore predstave o stvarnosti u korist svoje političke opcije, prepoznaju katastrofični opisi ekonomskog položaja građana. Bilo da se zasnivaju na podacima o broju zaposlenih ili nezaposlenih, bilo da se oslanjaju na podatke o minimalnoj ili prosečnoj plati, ili na minimalnim i prosečnim iznosima penzija, ti stavovi ne mogu da objasne kako to da broj korisnika narodnih kuhinja nije višestruko veći,¹⁷ ili kako

¹⁷ Prema podacima koje je agenciji "Beta" 23. februara 2011. godine saopštio Savetnik ministra za rad i socijalnu politiku Ljubomir Pejaković, u Srbiji je u tom trenutku preko 40.000 ljudi obovalo u narodnim kuhinjama od čega 9.000 u Beogradu. (*Blic* 23.02.2011). Međutim, prema vestima agencije "Tanjug" i ta hrana je odlazila u

šoping molovi sa skupocenom ili skupom robom ostvaruju promet koji im omogućuje opstanak na tržištu¹⁸.

Pojedini slučajevi opisani u izveštaju našeg istraživača pokazuju kako se (osim u jednom slučaju) ne radi samo o malom poboljšanju životnog standarda već o povećavanju koje je višestruko. Na primer, četvoročlana porodica sa dvoje dece, koja se školuju, uz zvanični godišnji prihod ispod 20.000 Eu bi skromno živela, ali se dodatnim prihodom pretvara u vlasnike dva nova automobila, elegantne i skupe garderobe i građane koji dva puta godišnje idu na odmor od čega bar jednom u inostranstvo, dok ostali elementi potrošnje nisu bili dostupni našem posmatraču. Ili, kako bi jedan od vlasnika sa zaradom prosvetnog radnika u srednjoj školi mogao da izvrši potpuno renoviranje stana u procenjenom iznosu od 15-20.000 Eu, da ne prihoduje od izdavanja stanova. Takođe, postaje razumljivo "jadanje" privatnog preduzetnika da od posla koji donosi zaradu nema vremena ni da troši zarađeno.

Politička kontekstualizacija ekonomske situacije koja je transformisana participacijom u sivoj ekonomiji i velikim poboljšanjem zarada, kupovne moći i realizovane potrošnje, objašnjava i trenutnu političku situaciju kao i određene procese koji su se odigrali u prošlosti. Na primer, hiperinflacija koja se odigrala u Srbiji krajem 1993. godine nije dovela do "marša gladnih" ili bilo kakvih većih političkih manifestacija u kojima bi se izražavalo nezadovoljstvo usled nestanka državne valute, svođenja zarada na nulu, potpune nestašice roba u trgovinama itd. One političke opcije koje su, usled svojih ideoloških uverenja, očekivale tako nešto – to nisu dočekale. Izbori, koji su održani¹⁹ usred inflacionog ludila, pokazali su da je vladajuća stranka i dalje bila pojedinačno najjača, mada je u apsolutnom iznosu dobila manji broj glasova nego na izborima godinu dana ranije. Pokazalo se da opšti slom proizvodnje, prihodne i monetarne strane ekonomije nije dovoljan da "pokrene mase" i da je opšta predstava o regularnosti održanih izbora daleko značajnija za političko ponašanje građana. Naime, predstave o velikoj izbornoj krađi na izborima u decembru 1990. su dovele do veće političke mobilizacije u

sive ekonomske tokove kada je izdavana u konzerviranom obliku i potom prodavana na pijacama (24 sata 7.01.2013).

¹⁸ Prema podacima preduzeća koje drži jedan šoping mol u Beogradu, u njemu je tokom 5 godina prodavano skoro 200.000 artikala dnevno (*Telegraf* 1.11.2012).

¹⁹ Izbori u decembru 1993. bili su bez primedbi na regularnost, a sasvim sigurno bez ikakve velike izborne krađe. Čak su i rezultati na uobičajeno neuralgičnim mestima bili bez primedbi o čemu svedoči veoma mali broj izašlih birača u tadašnjoj izbornoj jedinici Priština. Usled nemogućnosti pristupu biračkim mestima i uspostavljanja kontrole u toj izbornoj jedinici, a u nekim drugim slučajevima (savezni izbori u maju 1992. ili predsednički izbori 1997. godine) bilo je najviše primedbi na regularnost od kojih su neke dokumentovane podacima koje je prezentovala sama vlast.

dogadajima od 9. marta 1991. i juna 1992. godine ("Vidovdanski sabor"²⁰), pa potom dokazana izborna krađa na lokalnim izborima u novembru 1996. godine koja je dovela do tromesečnih demonstracija i, na samom kraju režima Slobodana Miloševića, pokušaj krađe i osporavanje rezultata na izborima za predsednika Jugoslavije u novembru 2000. godine koji su doveli do Petooktobarske revolucije. To znači da je politička mobilizacija građana u Srbiji tokom poslednje dve decenija bila rezultat političke motivacije, dok zvanično procenjeno ekonomsko stanje ni u jednom slučaju nije bilo generator većih protesta. Materijalni položaj stanovništva, čak i kada je u okvirima formalne ekonomije bio sveden praktično na nulu, i dalje ima mnoge oslonce kao što su poljoprivreda, prihodi od gasstarbajtera i siva ekonomija sa sve tamnijim oblicima ka kriminalnoj delatnosti.

Literatura

- Banić Grubišić, Ana. 2011. Jedna drugačija gasstarbajterska priča: Romi gasstarbajteri – transnacionalna manjina u transmigraciji. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 1035-1054.
- Gaughan, Joseph P. and Louis A. Ferman. 1987. Toward an Understanding of the Informal Economy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 493: 15-25.
- Erdei, Ildiko. 2008. *Antropologija potrošnje*. Beograd: XX vek.
- Estellie Smith, M. 1989. The Informal Economy. In *Economic Anthropology*, S. Plattner (ed.). Stanford University Press.
- Portes, Alejandro and Saskia Sassen-Kobb. 1987. Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies. *American Journal of Sociology* 93 (1): 30-61.
- Schneider, Friedrich. 2000. Dimension of the Shadow Economy. *The Independent Review* 5 (1): 81-91.
- Sethuraman, S. V. 1976. The Urban Informal Sector: Concept, Measurement and Policy. *International Labour Review* 114 (1): 69-81.
- Smith, James D. 1987. Measuring the Informal Economy. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 493: 83-99.
- Supek Zupan, Olga. 1977. Od teorije do prakse i nazad. *Narodna umjetnost* 13: 57-76.
- Zimmerman, Carle C. 1928. The Family Budget as a Tool for Sociological Analysis. *American Journal of Sociology* 33 (6): 901-911.

²⁰ Pod pritiskom "Vidovdanskog sabora" Slobodan Milošević je skratio svoj predsednički mandat za tri godine, a mandat parlamenta u kome je njegova stranka imala ubedljivu većinu za 2 godine.

Ivan Kovačević

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Dragana Antonijević

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

An Essay on the Anthropology of Underground Economy:
The Economic Behavior of the Tenants of a
Building in Dorcol quarter

The paper represents a case study of the economic behavior of the tenants of a building in downtown Belgrade. The data was gathered through ethnographic methods of observation and informal interviews. The external indicators of spending, as well as the researcher's knowledge about the professions and income of a number of tenants pointed toward the conclusion that informal economy plays a major role in the earnings of the observed households. The goal of this paper is to point out the shortcomings of official statistical data on the income of Serbian citizens on which assessments of the standard of living are based. The outline of an "anthropology of informal earning" is given, and suggested as a way to access information on a wide variety of informal means of acquiring income which are left out of formal statistics, yet enable a significant proportion of Serbian citizens to attain a better standard of living than is suggested by official data. Another goal was to, by making a connection between informal economy and the political choices of Serbian citizens; point out the fact that the revolts occurring over the past two decades were mainly motivated by political and not economic reasons as would be expected. This is especially relevant, keeping in mind the catastrophic economic situation in the country which is often emphasized in public discourse, and taking into account the different events and parameters – starting with the hyperinflation in the first half of the 90's, international sanctions, the increase in public spending on the part of all the regimes that had been in power, great budget deficits and national debt, up to and including the lack of much needed economic reform. Given all this, it is confounding that economic reasons do not cause the people to revolt, unless, we look to the informal economy which allows a significant number of Serbian citizens to have a more comfortable existence than public data suggests.

Key words: underground economy, anthropology of informal earning, economic microsystems, case study, Belgrade

Essai d'anthropologie de l'économie grise:
comportement économique des locataires
d'un immeuble au Dorćol

C'est à l'aide des méthodes ethnographiques d'observation et d'interview non-structurée que nous analysons dans cet article une étude de cas du comportement économique des locataires d'un immeuble dans le centre de Belgrade. Les indices extérieurs de la consommation, ainsi que les découvertes des chercheurs sur les professions et les revenus d'un certain nombre de locataires, ont mené à la conclusion sur la part considérable de l'économie grise dans les revenus des ménages observés. L'objectif de l'étude, dans le cadre d'une "anthropologie d'obtention non-formelle de revenus", ici à peine esquissée, est de rendre compte de l'absence des données statistiques officielles sur les revenus des citoyens nécessaires pour faire des estimations sur le niveau de vie, laissant en dehors des statistiques et des données officielles un vaste domaine des manières non-formelles d'obtention des revenus, celles-ci permettant à un nombre considérable des citoyens de Serbie de survivre plus facilement et leur assurant une situation financière meilleure par rapport aux estimations officielles. Aussi, l'une des intentions de cette étude a été – en associant l'économie grise et le comportement politique des citoyens – de rendre compte de la motivation politique et non pas économique des soulèvements des citoyens de Serbie dans les deux dernières décennies. Pourtant, cette seconde motivation était à prévoir étant donné la situation économique désastreuse dans le pays, souvent mise en évidence dans le discours public, et si l'on tient compte des différents événements et paramètres – à commencer par l'hyperinflation de la première moitié des années 90, en passant ensuite par les sanctions internationales, la consommation publique accrue de tous les régimes au pouvoir dans la période passée, le grand déficit et la dette publique, jusqu'à enfin l'absence des réformes économiques indispensables et adéquates. Dans une telle situation, l'on ne peut que rester perplexe devant l'absence de révolte des citoyens pour des raisons économiques, sauf si l'on ne cherche la réponse dans l'économie grise qui continue à assurer à un grand nombre des habitants de Serbie une existence plus aisée que ne le font croire les données officielles.

Mots clés: économie grise, anthropologie d'obtention non-formelle de revenus, microsystèmes économiques, études de cas, Belgrade.

Primljeno / Received: 13.02.2013.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 22.02.2013.